

SALİH ZEKİ VE ÇEVRESİ

*Sevta Kadioğlu**

Salih Zeki (1864-1921) ondokuzuncu yüzyıl sonlarında yetişmiş bir matematikçi ve bilim tarihçisi olarak Türk bilim hayatında önemli bir yere sahiptir. Bir bilim adamının yetişmesinde en önemli faktör, onun zekâsı ve yetenekleri ise de, içinde yetiştiği çevre ve ilişkide olduğu kişilerin etkileri de kuşkusuz göz ardı edilemez. Bu çalışma, Salih Zeki'nin içinde yer aldığı entellektüel çevresi ile ilişkilerini ortaya koymaya yöneliktir. Salih Zeki'nin çevresinde bulunan kişileri iki grupta ele alabiliriz. Bunlardan birinci grubu oluşturanlar, Salih Zeki'nin aile ve eğitim hayatında karşılıklı etkileşimde bulunduğu kişilerdir. Bunlar arasında Mehmet Nadir (1856-1927), Vidinli Tevfik Paşa (öl.1901), Hüsnü Hamid Sayman (1890-1975), Fatin Gökmen (1877-1955) gibi Türk bilim hayatının önemli simalarının yanı sıra, bir hayat arkadaşı olmanın ötesinde fikren etkileşimde bulunduğu Halide Edip Adıvar'ı (1884-1964) sayabiliriz. İkinci grup ise, Salih Zeki'nin idareci olarak bulunduğu veya ders verdiği öğretim kurumlarındaki çevresidir.

Salih Zeki'nin idarecilik, hocalık ve bilimsel kariyerinde değişik kurumlarda görev yapması, onun bu kurumlara mensup farklı kişilerden oluşan bir çevre edinmesini sağlamıştır. Salih Zeki'nin hayatında önemli görülecek kurumlar, temel eğitimini aldığı Dârüşşafaka, çalışma hayatına adım attığı ve Paris'e gitme yolunun kendisine açıldığı Posta ve Telgraf Nezareti, müdürlüğünü yaptığı Rasathane-i Amire, çeşitli kademelerinde çalıştığı Maarif Nezareti, yine bir dönem müdürlüğünde bulunduğu Galatasaray Sultanisi ve nihayet Dârülfünûn'dur. Hocalık hayatının ilk dönemlerinde matematik ve fizik dersleri verdiği Deniz Harp Okulu ile, Mülkiye Mektebi ve Yüksek Mühendis Mektebi de bu kurumlar arasında yer alır. Bu kadar farklı ve çok sayıdaki kurum arasında, hiçbir zaman bağıni koparmadığı Dârüşşafaka ile hayatının son yıllarında tam zamanlı olarak çalıştığı ve müdürlüğünü yaptığı Dârülfünûn'un onun hayatında özel yeri olmuştur. Ölümünden sonra da bu iki kurumda, gerek öğretim üyeleri gerekse öğrenciler arasında anısı, fikirleri ve eserleri yaşatılmıştır.

Mahalle mektebindeki hocası yaramazlığıyla başa çıkamadığı için Salih Zeki'nin okuldan alınmasını istemişse de¹, Dârüşşafaka'da onun yeteneğini

hemen keşfeden ve hayatı boyunca destekleyen bir hocası olmuştur: Bu kişi matematik ve fizik alanında önemli eserler veren değerli eğitimci Mehmet Nadir'dir. Mehmet Nadir, henüz genç bir deniz teğmeni iken 1880 yılında Dârüşşafaka'ya matematik öğretmeni olarak tayin edilmiş ve böylece Salih Zeki'nin hocası olmuştur. Mehmet Nadir kendi ifadesine göre ilk derste yokladığı diğer öğrencilerden memnun kalmamış, tam sınıftan ayrılacakken Salih Zeki'nin yeteneğini fark ederek onu iyi bir matematikçi olarak yetiştirmeye karar vermiştir. Not verme konusundaki cimrilğine rağmen, Salih Zeki'nin imtihan kâğıdına bir keresinde $+\infty$ (artı sonsuz) yazmış olan Mehmet Nadir, Salih Zeki'nin binde belki de milyonda bir ancak yetişebilir bir zekâyâ sahip olduğunu da ifade etmiştir.² Salih Zeki, Fransa'dan dönüşünde de Mehmet Nadir ile görüşmeyi sürdürmüş, hocası onun Paris'te edindiği bilgileri gayet geniş bularak onunla iftihar ettiğini belirtmiştir. Mehmet Nadir daha sonra da Salih Zeki'nin çevresinde olmuş, öğrencisinin müdüriyetinde bulunduğu Dârülfünûn'da müderrislik yapmıştır. Salih Zeki 1919 yılında Dârülfünûn Fen Fakültesi'nde Nazariye-yi Adad derslerini başlatmış ve hocalığına da Mehmet Nadir'i getirmiştir.³ Mehmet Nadir, ölümünden sonra Salih Zeki'nin anısını yaşatanların başında gelmiştir.

Dârüşşafaka'da Salih Zeki ile özel olarak ilgilenen diğer bir kişi de Fransız Mühendis Emile Lacoine'dir. Posta ve Telgraf Nezareti Fen Kalemî müdürü olan ve Dârüşşafaka'da fahri muallim olarak telgrafçılık dersleri veren, Lacoine, aynı zamanda astronomiye olan ilgisi sebebiyle Beyoğlu'ndaki rasathanede de incelemeler yapmaktaydı. Lacoine, Darüşşafaka'da telgraf tekniği, yüksek matematiğe giriş, diferansiyel ve integral hesap konularında dersler vermiştir.⁴ 1883 yılında, zekâsına ve matematikteki kabiliyetine hayran olduğu Salih Zeki ile arkadaşı Ahmed Fahri'nin elektrik mühendisliği ile ilgili

¹ Salih Zeki dört yaşında annesini ve altı yaşında da babasını kaybettikten sonra büyükannesi Ayşe Hanım tarafından yetiştirilmiştir. Önce mahalle mektebine verilen Salih Zeki'nin hayattaki ilk hocası İshak Efendi'dir. Aynı zamanda cami imamlığı da yapmakta olan İshak Efendi, çok yaramazlık yaptığı için başa çıkamadığı öğrencisinin büyükannesini okula çağırarak ona "bu haşarı çocuk ele avuca sığmıyor. Benim uslu ve sakin çocuklarımı da baştan çıkaracak. Bunun okumaya istidadı yok Bu çocuğu al bir sanata ver" demiştir. Bunun üzerine okuldan alınan Salih Zeki, Uzunçarşı'da bir esnafın yanına çırak olarak verilmiştir. Bir müddet sonra Ayşe Hanım, Dârüşşafaka'ya yetim çocukların kabul edildiğini öğrenmiş ve 1874 yılında Salih'i 27 numara ile bu okula kaydettirmiştir. İsmi de okul kayıtlarına Küçükmustafalı Mehmet Salih olarak geçmiştir. Böylece Salih Zeki tahsil hayatında önemli bir dönüm noktası olan Dârüşşafaka'ya, büyükannesinin sayesinde adım atabilmiştir.

² Mehmed Nadir, "Salih Zeki Bey", *Riyaziyat Mecmuası*, 2 Mart 1919.

³ Erdal İnönü, *Mehmet Nadir: Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü*, Ankara 1997, s.15, *Mehmet Nadir, Terbiye ve Ta'lim-i Etfâl (Çocukların Eğitim ve Öğretimi) Bir Eğitim Öncüsünün Yazılar 1895*, Haz. M. Sabri Koz-Enfel Doğan, İstanbul Erkek Liseliler Vakfı, İstanbul 2005.

⁴ Bu dersler, Telgraf ve Posta Nazırı İzzet Efendi tarafından, Dârüşşafaka mezunlarını telgrafhaneye almak ve telgraf işlerine gereken fen memurlarını bu mezunlardan sağlamak için telgraf idaresi fen kalemî müdürü Emile Lacoine tarafından Fransızca olarak okutulmak üzere 1883'de Darüşşafaka programına konulmuştur. Bkz. Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kâmi, *Dârüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, yay. haz. Mehmet Kanar, İstanbul 2000, s.14.

* Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Beyazıt, 34459, İstanbul.

eğitim almak üzere Paris'e gönderilmesini sağlamıştır. Salih Zeki, Paris'ten döndükten sonra Posta Telgraf Nezareti'nde görevlendirilmiştir. Paris'e birlikte gittiği Ahmet Fahri ile dostlukları kadar mesailerini de devam etmiş, Salih Zeki'nin basılan ilk eseri, orta ve yüksek öğretimden bu arkadaşı ile birlikte yazdıkları orta öğretime yönelik fizik kitabı olmuştur.⁵ Bilindiği gibi, Salih Zeki ünlü Fransız matematikçisi ve bilim felsefecisi Jules Henri Poincaré'nin (1854-1912) bilim felsefesiyle ilgili eserleri üzerinde de çalışmış ve yazarın iki kitabını (*İlmin Kıymeti, İstanbul 1914 ve İlim ve Faraziye, İstanbul 1927*) tercüme etmiştir. Bu sayede, Poincaré'nin bilim anlayışının Türkiye'de tanınmasına katkıda bulunmuştur. Salih Zeki'nin matematik felsefesine ve Poincaré'ye olan ilgisinin Paris'te bulunduğu yıllarda başladığı söylenebilir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Lacoine'in, Salih Zeki'yi Paris'e göndererek, teknik eğitim almanın yanında kendisine yeni ufuklar açmasına da sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Salih Zeki'nin kendisine çok şey borçlu olduğunu birçok defa belirttiği önemli bir şahsiyet de, matematikçi Vidinli Tevfik Paşa (öl.1901)'dir. Salih Zeki Bey, Paris'teki öğrenciliği sırasında, Quaternion hesabı hakkında dinlediği bir konferans üzerinde düşünürken, Tevfik Paşa'nın *Linear Algebra*⁶ başlıklı bir eseri olduğunu hatırlamış ve o sıralarda Washington'da elçilik görevinde bulunan Paşa'ya bir mektup yazarak eserin bir nüshasını istemiştir. Tevfik Paşa eseri göndermiş ve bu yazışma Salih Zeki ile Vidinli Tevfik Paşa'nın yıllar sürecek ilişkisinin başlangıcı olmuştur. Daha sonra, Deniz Harp Okulu'ndaki hocalığı sırasında Paşa ile tesadüfen bir tren yolculuğunda karşılaşmışlar ve "énergie" kelimesinin Türkçe karşılığı üzerinde tartışmışlardır. Bu tanışma, hoca-öğrenci ilişkisi şeklinde uzun yıllar devam etmiştir. Karşılıklı bilimsel sohbetler sırasında quaternionlar, fizikteki termodinamik teorisi, ışık teorisi, Maxwell'in ışığın elektromanyetik teorisi, bu teorinin ilk ortaya atılışı hakkındaki bilgileri Salih Zeki, Vidinli Tevfik Paşa'dan öğrenmiştir. Ayrıca Öklid-dışı geometriler üzerinde derin bilgilere sahip olan Paşa, bu konunun bütün ayrıntılarını da tarihçesiyle birlikte Salih Zeki'ye anlatmıştır. Vidinli Tevfik Paşa ve Salih Zeki, bir açının üç eşit parçaya ayrılması problemi ile ilgili olarak da görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Bu bilimsel sohbetler Salih Zeki'nin Vidinli Tevfik Paşa'yı daima bir hoca olarak görüp saygı ve

minnettarlıkla anmasına sebep olmuştur.⁷ Vidinli Tevfik Paşa'nın *Kamus-ı Riyaziyat*'in tashihini yapması da Paşa'nın Salih Zeki'nin bilimsel çalışmalarına katkıda bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Salih Zeki'nin hayat arkadaşı olmasının dışında kuşkusuz fikren etkilendiği ve etkilediği önemli bir şahsiyet de Halide Edip [Adivar] olmuştur. Halide Edip, *Kamus-ı Riyaziyat*'in hazırlanması sırasında özellikle İngilizce eserlerden faydalanma konusunda Salih Zeki'ye yardımcı olmuştur. Hatta Halide Edip, "*Kamus-ı Riyaziyat*'in içindeki büyük matematikçi ve filozoflarının hayatını çeşitli eserlerden toplayan ve hazırlayan bir asistan ya da sekreter görevini yaptığını ifade etmiştir.⁸ Halide Edip, evli oldukları yıllarda Salih Zeki'nin, ilgisinin daha fazla müspet bilimlere yönelmiş olduğunu ve o dönemde en çok Auguste Comte ile meşgul olduğunu belirtmektedir. Halide Edip, kendisinin, Salih Zeki Bey ile tanışmadan önce edebiyat ve sanat unsurlarının mistik yanlarını önde tutan bir düşünce taşıyan Rıza Tefvik Hoca'nın etkisinde olduğunu belirterek, Salih Zeki'nin ona çok yeni bir dünya görüşü açtığını belirtmiştir. Halide Edip ayrıca, Salih Zeki'nin kendisini "tabii temayülünün sivilizasyonlarının önüne geçerek fikri oluşumu ayarladığını ve kendisini olanca gücüyle müspet ilim anlayışına ittiğini" de belirtmektedir.⁹ Buradan hareketle Halide Edip ile Salih Zeki'nin birlikte imza koydukları ilk ve tek yayının "Auguste Comte ve Felsefe-i Müsbete" adlı makale olduğunu da ifade etmek gerekir.¹⁰

Kamus-ı Riyaziyat'in hazırlanmasında Vidinli Tevfik Paşa ve Halide Edip'in önemli katkıları olmakla birlikte, Salih Zeki Bey'i matematik tarihi çalışmalarına teşvik eden ve yönlendiren kişi Mösyö Lemoine olmuştur. Salih Zeki, Paris'ten döndükten sonra, Posta Telgraf Nezareti'nde çalışırken aynı zamanda Dârüşşafaka'da da ders veriyordu. Ancak bu meşguliyetler kendisine yeterli gelmiyordu. Bu sıralarda astronomi meraklısı bir banka müdürü olan Lemoine ile tanışmıştır. Lemoine, bir ziyaretinde, Salih Zeki'ye Montucla'nın *Matematik Tarihi*¹¹ adlı dört ciltlik eserini göstermiş ve Doğu bilginlerinin matematik ve astronomiye katkılarının Avrupa'da çok az tanındığını belirtmiş ve Salih Zeki'nin bu konuyu gözden geçirmesinin bilim tarihine önemli bir hizmet olacağından bahsetmiştir. Salih Zeki bundan sonra İstanbul kütüphanelerinde çalışmaya ve *Kamus-ı Riyaziyat* ve *Asar-ı Bakıye*'ye kaynak olacak malzemeyi incelemeye başlamıştır.

⁵ Salih Zeki- Ahmed Fahri, *Hikmet-i Tabiiye*, c.1-2, İstanbul 1309.

⁶ 1872-1878 yıllarında, Vidinli Tevfik Paşa Amerika'da bulunduğu sırada balistik ve matematikle uğraşmış, bu eseri o sırada yazmış ve 1882 yılında İstanbul'da yayımlamıştır. Tevfik Paşa bundan sonra da lineer cebir üzerindeki çalışmalarına devam etmiş, kitabını yeni ilavelerle 1892 yılında İstanbul'da tekrar basmıştır. Bu iki eserin her iki baskısı İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Vakfı tarafından yeniden yayımlanmıştır. Hüseyin Tefvik Paşa, *Lineer Algebra*, Neşreden Kazım Çeçen, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1988.

⁷ Salih Zeki, "Vidinli Tefvik Paşa", *Muallimler Mecmuası*, sayı 22, Haziran 1924, s.609-709; Celal Saraç, *Salih Zeki Bey, Hayatı ve Eserleri*, yay.haz. Yeşim Işıl Ülman, İstanbul 2001, s.45-57.

⁸ Halide Edip Adivar, *Mor Salkımlı Ev*, 2.b., İstanbul 1967, s.112.

⁹ Halide Edip, *a.g.e.*, s.108-109.

¹⁰ Salih Zeki- Halide Salih, "Auguste Comte ve Felsefe-i Müsbete", *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, c.1, sayı: 2, 15 Kanun-ı Sani 1324- 28 Ocak 1909, s.163-180.

¹¹ Jean Étienne Montucla, *Histoire des Mathématiques*, Paris 1758.

Salih Zeki 1908'den sonra Maarif Nezareti'deki müsteşarlık görevi sayesinde yeni bir çevreye girmiştir. Bu çevredeki dostlarından birisi de 1912, 1919-1920 yıllarında Maarif Nazırlığı yapan Gelenbevi Said Bey'dir (1864-1937). Salih Zeki Bey, *Asar-ı Bakıye*'nin önsözünde “Şimdi dostlarımdan pek muhterem bir zatın- Eski Maarif Nazırı Said Beyefendi- tavsiyesiyle bu eseri yayınlıyorum” ifadesini kullanarak bu eserin yayınlanmasında Gelenbevi Said Bey'in etkisinden açıkça bahsetmektedir. Said Bey'in ayrıca, Salih Zeki'nin 1911-1913 yılları arasında yazdığı fizik ders kitaplarının hazırlanmasını ve basımını da teşvik ettiği bilinmektedir.¹²

Salih Zeki'yi bilimsel olarak etkileyen ve destekleyen kişiler yanında kariyerinde onun izlerini taşıyan iki bilim adamından da bahsetmek gerekir. Bunlardan ilki, Türk astronomi biliminin önemli bir siması olan Fatin Gökmen (1877-1955)'dir. Sultan Selim Camii muvakkithanesinde çalışırken astronomi ve matematiğe olan büyük merakı sebebiyle Salih Zeki'nin dikkatini çeken Fatin Gökmen, onun teşvikiyle 1901 yılında yeni açılan Fen Fakültesi'ne girmiş ve buradan 1904 yılında birincilikle mezun olmuştur. Kısa bir süre Dârüşşafaka'da matematik öğretmenliği yaptıktan sonra Salih Zeki'nin isteği ile mezun olduğu Fakülte'ye Astronomi ve Hesab-ı İhtimaliyat müderrisi olarak girmiştir.¹³ Fatin Gökmen, Salih Zeki'nin Maarif Müsteşarlığı sırasında 1910 yılında, yine onun teşvikiyle zamanın Maarif Nazırı Emrullah Efendi tarafından İcadiye Tepesi'nde yeni bir rasathane (bugünkü Kandilli Rasathanesi) kurmakla görevlendirilmiştir.¹⁴ Ölümünden sonra Salih Zeki'nin Dârülfünûn Fen Fakültesi'ndeki derslerini de Fatin Gökmen üstlenmiştir. Fatin Gökmen'in Dârülfünûn öğrenciliği ve hocalığı, Dârüşşafaka hocalığı ve Rasathane müdürlüğü gibi kariyerinin önemli merhalelerinde Salih Zeki tarafından yönlendirilmiş ve desteklenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

1915'de, Dârülfünûn Fen Fakültesi'nde müderris muavini olarak atanarak Salih Zeki'nin yanında çalışmaya başlayan ve Salih Zeki'nin 1921'de ölümünden sonra müderrisliğe yükselen, 1924 yılında da Fen Fakültesi reisliğine seçilen Hüsnü Hamid Sayman (1890-1975) da kariyerinde Salih Zeki'nin izini taşır ve onun takipçilerindedir. Hüsnü Hamid de, Salih Zeki gibi ders vermenin yanı sıra matematik kitapları hazırlamış ve ayrıca gerek matematik gerekse matematik tarihi konusunda araştırmalar yapmıştır.¹⁵ Salih

Zeki, Henri Poincaré'nin *La Science et Hypothèse* (Paris 1906) adlı eserini *İlim ve Faraziye* (İstanbul 1927) adı ile tercüme etmiş ancak eser basılmadan kalmıştır. Hüsnü Hamid, Salih Zeki'nin ölümünden 6 yıl sonra bu eseri müsveddelerinden düzenleyerek basılmasını sağlamıştır. Hatta müsveddeler arasında bulunamayan “Fizikteki Faraziyeler” başlıklı bölümünü tercüme ederek kitaba eklemiş ve çeviriyi tamamlamıştır.¹⁶

2 Temmuz 1921 tarihinde vefat eden Salih Zeki'nin cenaze törenine ve ölüm yıldönümlerinde mezarı başında düzenlenen anma törenlerine katılanların onun kültürel çevresi hakkında bilgi vermektedir.¹⁷

Salih Zeki'nin cenaze töreni 3 Temmuz 1921'de saat on ikide Dârülfünûn'da başlamıştır. Törene ülkenin çeşitli eğitim kurumlarından gelen kişiler yanında, ilk sınıflardan başlayarak yüksek okulların son sınıflarına kadar ondan eğitim almış birçok kişi katılmıştır. Cenaze töreni Dârülfünûn'un dış avlusunda yapılmıştır. Törene katılan yüksek kademedeki birçok idareci arasında Şura-yı Devlet Reisi ve Maarif Nazırı Vekili Mustafa Arif Bey, Merkez Kumandanı Fevzi Paşa, Dârülfünûn Emni Besim Ömer Paşa, Dârülfünûn müderrisleri, Ayandan Babanzade Naim, Darülmualimin Müdürü Selim Sırrı, eski Maarif Nazırı Said, Müze Müdürü Halil Edhem vardır. İrade-i seniyye gereğince Fatih Camii'deki özel mezara defnedilen Salih Zeki'nin cenazesi, Fatih Camii'ne kadar Dârüşşafaka, Mühendis Mektebi, Dârülfünûn, Polis Mektebi, öğrencilerinin de bulunduğu büyük bir grubun eşliğinde taşınmıştır. Törende Dârülfünûn nazariye-yi adad müderrisi ve Salih Zeki'nin hocası Mehmet Nadir Bey ile Mühendis Mektebi dördüncü sınıf öğrencisi Galib Refik Efendi birer konuşma yapmıştır.¹⁸ Ayrıca Fen Fakültesi'nden iki öğrenci ile Darülmualimin müdürü Selim Sırrı Bey de törende konuşma yapmışlardır. Törene katılanlardan birisi de Salih Zeki'nin ilk mektep hocası İshak Efendi'dir.¹⁹

Salih Zeki Bey'in ölüm yıldönümlerinde mezarı başında anma törenleri düzenlenmiştir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, bu törenlerin ilki, 2 Temmuz 1923 tarihinde, ölümünün ikinci yılında gerçekleştirilmiştir. Törene Dârülfünûn, Darülmualimin ve Dârüşşafaka öğrencileri, Fen Fakültesi müderrisleri ile İstanbul Muallimler Cemiyeti'nin üyeleri katılmışlardır. Törene katılanlar saat

¹² *Dârüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, s.105

¹³ Muammer Dizer, “Mehmet Fatin Gökmen”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. 14, s.142.

¹⁴ Sevtap İshakoğlu Kadioğlu, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi*, İstanbul 1998, s. 244.

¹⁵ Hüsnü Hamid Bey 1928 yılında İtalya'da yapılan bir bilim kongresine de “Türkiye'de Matematik Tarihi Üzerine” başlıklı bir bildiri sunmuştur. Ayrıca matematik tarihi konusunda çalışmalarının içeriği, Hüsnü Hamid Bey'in matematikteki en son uluslararası gelişmeleri izlediğini ve hatta bazı katkılarda bulunmaya çalıştığını göstermektedir. Osman Bahadır, *Cumhuriyet'in İlk Bilim Dergileri ve Modernleşme*, İstanbul 2001, s.33-34. Hüsnü Hamid'in Einstein'ın Rölativite teorisinin Türkiye'de tanıtılması konusunda yaptığı çalışmalar da dikkate değerdir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Meltem

Akbaş, “Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.5, sayı 1, İstanbul 2003, s.51-68.

¹⁶ M. İlhami, “Henri Poincaré'nin *İlim ve Faraziye* adlı eserinin tanıtımı”, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*, yıl 1, sayı 5, Teşrin-i Sâni 1927, s.380-383.

¹⁷ Çalışmanın bu bölümünde faydalandığım, Salih Zeki'nin oğlu Prof.Dr. Malik Sayar'a ait gazete kütürü arşivini kullanmama izin veren Salih Zeki'nin gelini Prof.Dr. Cazibe Sayar'a ve bu arşive ulaşmamı sağlayan Prof.Dr. Feza Günergun'a teşekkür ederim.

¹⁸ *İkdam*, 4 Temmuz 1337.

¹⁹ *Sabah*, 4 Temmuz 1337.

ikide Dârülfünûn'da toplanarak Salih Zeki'nin mezarına gitmişlerdir. Burada Mehmet Nadir Bey uzun bir konuşma yaparak, Salih Zeki'nin hayatı boyunca ülke eğitimine yaptığı hizmetleri anlatmıştır.²⁰

1924 yılında ölümünün üçüncü yılında yapılan anma toplantısında ise, Dârülfünûnun çeşitli fakültelerine mensup hoca ve öğrencileri ile, Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey, Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Bey, Fen Fakültesi müderrislerinden Şükrü Bey, Dârüşşafaka'dan Şakir Bey, Şimendifer komiseri Muhtar Bey hazır bulunmuşlardır. Mezarı başında önce hocası Mehmed Nadir Bey bir konuşma yapmıştır. Mehmed Nadir Bey konuşmasında “O benim evladımdır. Onun bizim sitayişimize ihtiyacı yoktur. Onun namı ebedidir” ifadelerini kullanmıştır. Yine Dârülfünûn hocalarından Said Bey (daha önce bahsettiğimiz Gelenbevi Said Bey bu tarihlerde Dârülfünûn'da müderristir) Salih Zeki'nin vatanseverliğinden bahsetmiştir.²¹ Son olarak Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey, Salih Zeki'yi Mühendis Mektebi'nde hocasıyken tanıdığından bahsederek, onu bütün gençliğe muazzam bir örnek olarak göstermiştir.²² *İkdam* gazetesi 3 Temmuz 1924 tarihli nüshasında Salih Zeki'nin ölüm yıldönümünde anıldığını haber vermiştir. Ancak bu gazete “biçare muallimin mezarında düzenlenen törene iştirak eden zümre-i münevvere ancak sekiz-on darülfünun öğrencisinden ibaretti.” ifadesini kullanarak, Salih Zeki'nin hak ettiği ölçüde kıymetinin bilinmediğine işaret etmiştir.²³ Ancak katılanların sayı az olsa da, bu törene dönemin Nafia Vekili Sırrı Bey'in de katıldığı göz önüne alınırsa törene üst düzeyde bir katılımın olduğunu söylemek mümkündür.

Salih Zeki, ölümünün beşinci yılında da 2 Temmuz 1926 tarihinde mezarı başında anılmıştır. Mehmet Nadir, törende yaptığı konuşmada Salih Zeki Bey'in bilim adamlığından ve yüksek meziyetlerinden bahsetmiştir. Ayrıca “Fen Fakültesi'ne Devam Edenler Cemiyeti” adına da öğrencilerden Burhaneddin Bey Salih Zeki'nin Dârülfünûn'a yaptığı hizmetleri anlatan bir konuşma yaparak, Dârülfünûn gençliğinin her zaman ona minnettar ve hürmetkâr kalacağını ifade etmiştir.²⁴

Salih Zeki Bey 1927 yılında da mezarı başında anılmıştır. Törene katılanlar arasında Darülfünun Fen Fakültesini temsilen Esad Şerefeddin, Şükrü ve Selim Beyler, Şirket-i Hayriye levazım müdürü İzzet Bey, Darüşşafaka Müdürü Ali Kâmi Bey, Darüşşafaka öğrencileri, Yüksek Muallim Mektebi

²⁰ *Tasvir-i Efkar*, 3 Temmuz 1339.

²¹ Gelenbevioğlu Said, 1864-1937, Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1912) ve Damat Ferit Paşa'nın ikinci ve üçüncü kabinelerinde (1919) Ali Rıza Paşa hükümetinde (1919-20) Maarif Nazırlığı yaptı. 1920'de Dârülfünûn Fen Fakültesi Dekanı oldu, 1933 Üniversite Reformu ile kadro dışı kaldı.

²² *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1924.

²³ *İkdam*, 3 Temmuz 1924.

²⁴ *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1926.

müdür muavini Haydar Niyazi bey, Fen Fakültesi öğrencileri ile Salih Zeki Bey'in oğlu ve Fen Fakültesi müderrisi Malik [Sayar] Bey vardır. Törende Şirket-i Hayriye levazım müdürü İzzet Bey, Darüşşafaka'dan Hayri Bey ve Burhan Bey, Salih Zeki'nin hayatından ve hizmetlerinden bahseden konuşmalar yapmışlardır. “Fen Fakültesi Talebe Cemiyeti” tarafından mezara çelenk koyulması ile tören sona ermiştir.²⁵

1928 yılında da Salih Zeki Bey mezarının başında anılmıştır. Tören Dârülfünûn Fen Fakültesi öğrencileri tarafından düzenlenmiştir. Törene, Fen Fakültesi öğretim üyelerinden ve Salih Zeki'nin oğlu Malik Bey, Fen Fakültesi hendese-i tahliliye müderrislerinden Şükrü Bey, matematik öğretmenlerinden Haydar Niyazi Bey ile Dârülfünûn ve Dârüşşafaka öğrencileri katılmışlardır. Haydar Niyazi Bey, Salih Zeki'nin bilime yaptığı hizmetlerden bahseden bir konuşma yapmıştır. Fen Fakültesi öğrencileri adına da Bahri Vedat Bey bir konuşma yapmıştır. Bu töreni haber veren gazetede törene Şükrü Bey dışında Fen Fakültesi'nden kimsenin katılmamış olması eleştirilmiştir. Ayrıca gazetede törene katılanlardan bir kişinin bir gün balık pazarına gittiğinde, balıkçıda Salih Zeki'nin *Kamus-ı Riyaziyat* adlı eserinin yığınlarla durduğuna şahit olduğunu anlattığı da haber verilmekte ve “işte bizde ilmin bu kadar kıymeti vardır” denmektedir.²⁶ Alışılmışın aksine Mehmet Nadir Bey'in 1927 ve 1928 yıllarındaki törenlerde adı geçmemektedir. 13 Aralık 1927'de vefat eden Mehmet Nadir Bey 1927'deki törene de muhtemelen yaşlılığı veya hastalığı sebebiyle katılamamıştır. Mehmet Nadir Bey, Salih Zeki hayattayken her zaman onun yanında olduğu ve desteklediği gibi, ölümünden sonra yapılan anma törenlerine de hayatta olduğu sürece katılmış ve onun anısının yaşatılmasını sağlamıştır. Yaptığımız gazete taramalarından, 1928 yılına kadar büyük bir heyecanla gerçekleştirilen anma törenlerinin 1928-2001 yılları arasında yapılmadığı anlaşılmaktadır.²⁷

Anma törenlerine katılanlara bakıldığında, hocalık ve idarecilik kariyerinde görev yaptığı kurumların Salih Zeki'nin farklı çevrelerden kişilerle ilişkide bulunmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Salih Zeki'nin ölümünden sonra anma törenlerine katılanlar da genellikle bu çevreye ait kişilerdir. Salih

²⁵ *İkdam*, 3 Temmuz 1927.

²⁶ *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1928.

²⁷ Bildiğimiz kadarıyla, 1928-2001 yılları arasında Salih Zeki'yi anmak için herhangi bir faaliyette bulunulmamıştır. 3 Temmuz 2001 tarihinde yani ölümünün 80. yılında Salih Zeki'yi anmak üzere mezarı başında bir tören düzenlenmiştir. Bu anma töreni, Yıldız Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü, Matematiğin Temelleri ve Lojik Anabilim Dalı tarafından, aynı kürsünün o zamanki başkanı Prof.Dr. Yavuz Aksoy'un öncülüğünde üniversitenin Davutpaşa kampüsünde gerçekleştirilmiştir. Mezar başında yapılan toplantıdan sonra, Yıldız Teknik Üniversitesi'nde bir panel düzenlenmiştir. Salih Zeki'yi anmak üzere yapılan son bilimsel toplantı ise 2004 yılında Prof.Dr. Feza Günergun'un öncülüğünde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı tarafından 20-21 Aralık 2004 tarihinde düzenlenen ve bu çalışmanın da bildiri olarak sunulduğu anma toplantısı olmuştur.

Zeki, Maarif Nezareti'ndeki görevleri sırasında eğitimcilerden oluşan geniş bir çevre edinmişti. Gerek Rasathane müdürlüğüne, gerekse Emrullah Efendi'nin teklifi ile Maarif Meclisi üyeliği'ne daha sonra da Maarif Müsteşarlığı'na ve nihayet Darülfünun müdürlüğüne getirilmesi onun özellikle Maarif Nezareti'ndeki devlet adamları tarafından takdir edildiğine işaret etmektedir. Hem, Maarif Nezareti'nin üst düzey yöneticileri hem de Muallimler Cemiyeti'nin üyeleri onun her zaman yakın çevresinde olmuş ve ölümünden sonra da anısını yaşatmaya çalışanlar arasında yer almışlardır.

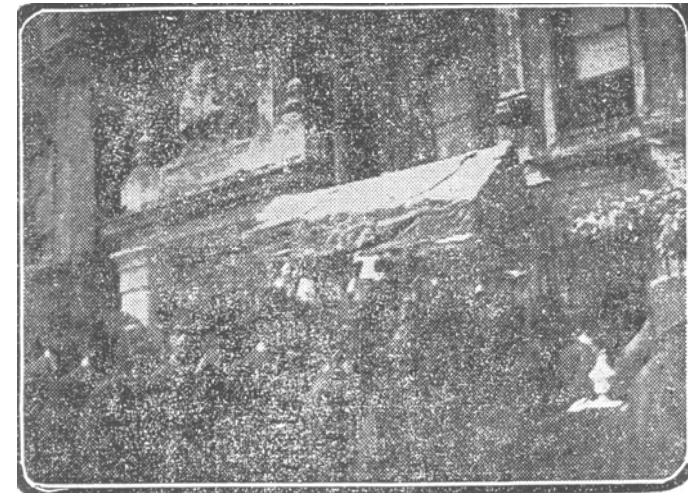
Ancak, Salih Zeki'nin içinde yer aldığı ve görev aldığı kurumlar arasında mezun olduğu Darüşşafaka ile hocalık ve müdürlüğünü yaptığı Darülfünun'un özel bir önem taşıdığı anlaşılmaktadır. Salih Zeki, bütün yoğun işleri arasında Darüşşafaka ile olan bağıni hiçbir zaman kopartmamış, fırsat buldukça mezun olduğu bu okula giderek öğrencilere konferanslar vermiştir.²⁸ Salih Zeki ayrıca, *Kamus-ı Riyaziyat*'ın bütün yayın haklarını Darüşşafaka'ya bırakmak suretiyle de kendisini yetiştirmiş olan bu eğitim ve öğretim kurumuna karşı vefasını göstermiştir. Ölümünden sonra mezarı başında yapılan anma törenleri de Dârülfünûn öğrencileri tarafından düzenlenmiştir. Bu törenlere kendisinin hocalık ve idarecilik hayatından edindiği çevreden kişiler yanında, o günün Dârülfünûn ve Dârüşşafaka öğrencileri de katılmışlardır. Bu öğrencilerin birçoğunun Salih Zeki'nin bizzat öğrencisi olması imkânsız olduğuna göre, bu kurumlarda 1928 yılında dahi onun anısının öğrenciler arasında yaşatılmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Kuşkusuz ki Salih Zeki gibi değerli bir bilim adamının yetişmesinde en önemli faktör onun zekâsı ve doğal yetenekleridir. Ancak onu içinde yaşadığı, etkilediği, etkilendiği kişiler ve çalıştığı kurumlardan yani çevresinden soyutlamak da mümkün değildir. Biz burada, bu çevrenin küçük bir kesimine ışık tutmaya çalıştık. Mutlaka burada adı anılmayan birçok kişi Salih Zeki'yi etkilemiş, bundan daha fazlası da ondan etkilenmiştir. Ancak iyi bir matematikçi ve bilim tarihçisi olan Salih Zeki'nin kendi ekolünü kuramamış olması, onun böyle bir şeyi önemsememiş veya amaçlamamış olmamasına, ya da yaşadığı dönemin şartlarının buna uygun olmamasına bağlanabilir. Salih Zeki'nin ölümünden sonraki ilk yıllarda yapılan anma törenlerinin giderek heyecanını kaybetmesi ve 1928 yılından sonra yapılmaması da onu kişisel olarak tanıyanların azalması ile açıklanabilir. Ancak geride bıraktığı eserler, Salih Zeki'yi kendinden sonraki nesillere tanıtmaya yeterli olmuştur.

²⁸ Yavuz Aksoy, *Matematik ve Tarihi (1299-1999)*, c.4, İstanbul 2002, s.236.

Salih Zeki Bey (sağda) birlikte Paris'e gittiği okul arkadaşı Ahmed Fahri ile birlikte. *Muallimler Mecmuası*, sayı 21, s. 597, 1924.

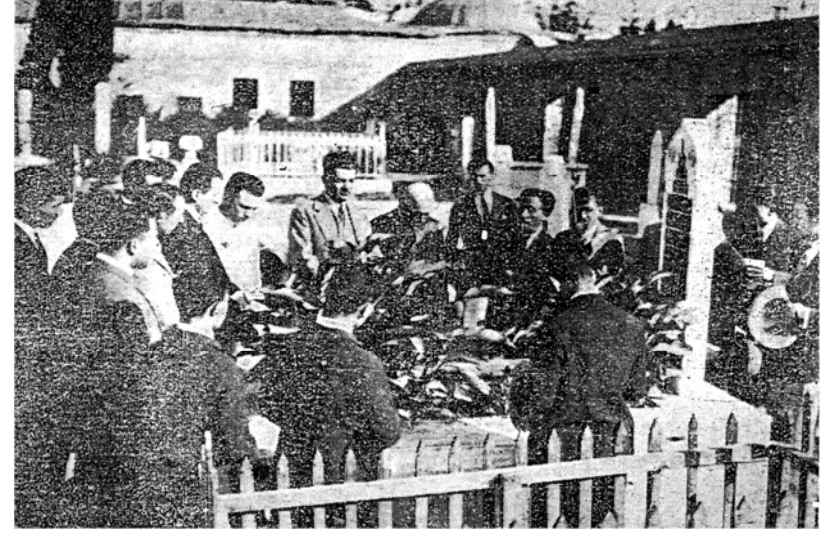
Salih Zeki Bey'in cenazesi 3 Temmuz 1921 tarihinde yapılan törende Dârülfünûn'dan götürülürken. *İleri*, 4 Temmuz 1337 (1921).

Salih Zeki Bey'in mezarı başında başında 2 Temmuz 1924 yılında yapılan anma töreninden. *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1924.

1924 yılında yapılan törende Salih Zeki Bey'in kabri önünde Nafia Vekili Süleyman Sırrı Bey konuşma yaparken. *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1924.

1928 Yılında yapılan anma töreninden. *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1928.

3 Temmuz 2001 yılında ölümünün 80. yılı münasebetiyle Fatih Camii'ndeki mezarı başında yapılan anma töreninden. (Yıldız Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü emekli öğretim üyelerinden Prof.Dr. Yavuz Aksoy'un arşivinden)

2001 yılında yapılan anma törene katılanlar. (Yıldız Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü emekli öğretim üyelerinden Prof.Dr. Yavuz Aksoy'un arşivinden)

Salih Zeki and his cultural milieu

Sevtap Kadioğlu

Intelligence, talent, cultural and scientific environment are doubtlessly among the factors that influence the formation of a scientist. Salih Zeki, the mathematician and historian of science was a prominent figure of the Turkish scientific life at the turn of the 20th century. The present article aims to explore the cultural milieu that conditioned his work, and Salih Zeki's influence on Turkish scholars. Darüşşafaka, the college from which he graduated was the earliest institution that directed him to study sciences: Mehmet Nadir did not only teach him mathematics, but supported him throughout his career. The Ottoman Ministry of Post and Telegraph, by sending him to Paris for technical training, provided him with a new and scientific environment where he attended the courses of renowned university professors. His studies in Paris presumably colored his future work and undertakings.

Back to Istanbul, he frequently attended the private meetings at Vidinli Tevfik Pasha's mansion to discuss the current issues in physics and mathematics. Tevfik Pasha's vast learning in mathematical sciences and his rich collection of books was for Salih Zeki a valuable source of knowledge.

Salih Zeki's teaching in various educational institutions and his administrative duties in the Ministry of Education gave him the opportunity to meet the notable figures of Turkish cultural life and high government officials. He taught mathematical and physical sciences for more than fifteen years in the Darülfünun (University) where he was the rector in 1913-1917. His Darülfünun years represented a strong influence on his students like Fatin Gökmen, the future director of the Kandilli Observatory, whom Salih Zeki promoted to study mathematical sciences and later invited to teach at the Darülfünun. The mathematician Hüsnü Hamid Sayman also seems to have been influenced by Salih Zeki's studies on the history of mathematics. Though a good teacher of mathematical sciences and a scholar highly knowledgeable in history of science, Salih Zeki had almost no followers. This is either because this was not his objective or the cultural milieu in a declining Empire did not create a suitable milieu for this end.

Key words: Salih Zeki, Darüşşafaka, Darülfünun, history of science, cultural milieu, Mehmet Nadir, Fatin Gökmen, Vidinli Tevfik Pasha, Hüsnü Hamid Sayman; **Anahtar kelimeler:** Salih Zeki, Darüşşafaka, Darülfünun, bilim tarihi, kültürel çevre, Mehmet Nadir, Fatin Gökmen, Vidinli Tevfik Pasha, Hüsnü Hamid Sayman